

STAT, KIRKE OG RET – OM RET OG RELIGION I DANSK RETSHISTORIE

Lektor, ph.d. Morten Kjær

Resumé: Artiklen undersøger, hvordan forholdet mellem ret og religion har udviklet sig i dansk retshistorie fra 1200-tallet til i dag. Det gøres med udgangspunkt i perioderne »dualisme og katolicisme (1200-1536)«, »fyrstekirke og protestantisme (1536-1849)« og »folkekirke og folkestyre (1849 til i dag)«. Den dualistiske model byggede på et sideordnet forhold mellem stat og kirke, hvor den katolske kirke havde sit eget retssystem. Med Reformationen blev kirken underlagt staten, ligesom staten overtog kirkens jurisdiktion. Reformationen medførte imidlertid ikke en adskillelse af ret og religion, da kirkeregulering, strafferet og ægteskabsret fortsat var præget af teologisk rådgivning og religiøs legitimation. Grundlovens regulering af folkekirken bygger i høj grad på de principper, der blev indført med Reformationen. Til gengæld er den religiøse indflydelse på retten blevet mere begrænset.¹

1. Introduktion

»Danmark er et kristent land, og den evangelisk-lutherske kirke indtager en særstatus som folkekirke. Denne særstatus vil regeringen bevare« (Regeringen 2022, 51).

Forholdet mellem ret og religion er et centralt spørgsmål for mange samfund. I Danmark har det siden middelalderen især været et spørgsmål om forholdet mellem ret og kristendom. Den danske grundlov fastslår således i § 4, at den »evangelisk-lutherske

kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten«. Det støttes af den nuværende regering i sit regeringsgrundlag. Denne artikel undersøger, hvordan forholdet mellem ret og religion har udviklet sig i dansk retshistorie fra middelalderen til i dag. Artiklen anvender en retshistorisk metode og bygger på en analyse af historiske retskilder. For at gøre det muligt at behandle en retshistorisk udvikling gennem ca. 800 år vil artiklen fokusere på forfatningsretten og lovgivningen. Dertil inddrages forskningslitteratur for studier af de enkelte perioder.

Artiklen udforsker tre historiske perioder: »dualisme og katolicisme« (1200-1536), »fyrstekirke og protestantisme« (1536-1849) og »folkestyre og folkekirke (1849 til i dag)«. Starttidspunktet afgrænser artiklen til kun at behandle kristendommens indflydelse. 1536 markerer Reformationen i Danmark og er derfor velegnet til at vurdere ændringer i forholdet mellem ret og religion. Endelig bruges Grundlovens indførsel i 1849 som skellet til den sidste periode. For alle perioder undersøges det forfatningsmæssige forhold mellem stat og kirke med fokus på kirkens rolle og spørgsmålet om jurisdiktion, der bruges som et samlebegreb for kompetencen til at lovgive, dømme og straffe. Dette institutionelle perspektiv suppleres med inddragelse af den materielle ret, det vil sige de almindelige regler om, hvad man må og ikke må. Her bruges reglerne for manddrab og incest til at illustrere den retlige udvikling med fokus på brugen af teologisk rådgivning og religiøs legitimation. Artiklens struktur følger den ovenfor anførte kronologi, hvor afsnit 2 til 4 behandler de tre perioder. Artiklen afsluttes med sammenligning af perioderne og en status for problemstillingen i dag.

2. Dualisme og katolicisme (1200-1536)

»Thi ligesom den hellige Kirke styres af Pave og Biskop, saaledes skal hvert Land styres og værges af Kongen eller hans Embedsmænd.«
(Trykt i Kroman 1945, 136).

Ifølge den berømte fortale til Jyske Lov 1241 skal kongen og hans embedsmænd styre landet, mens paven og biskopperne styrer kirken. Det udtrykker et sideordnet forhold mellem kirke og stat. Fortalen bærer præg af tanker fra den katolske kirkes retssystem – kanonisk ret (Andersen 1941, 85-101; Tamm 2002, 106-111; Kjær og Vogt 2023, 50-52). Her byggede forholdet mellem kirke og stat på teorien om de to sværd. Gud havde betroet et sværd – symbolet på magt – til henholdsvis kirken og staten, der skulle udfylde hver sin funktion. For kirken indebar det en ret til at have sit eget retssystem med domstole (se herom Brundage 1995). Kirken krævede både jurisdiktion i sager om kirkens egne forhold herunder i sager mod gejstlige samt i såkaldte åndelige sager, der inkluderede ægteskab, testationer samt forbrydelser som usædelighed, blasfemi, trolddom og kætteri (Brundage 1995, 70-75; Jørgensen 1947, 526-529). I denne artikel bruges »dualisme« som betegnelse for det sideordnede forhold mellem kirke og stat. Mens dualisme ofte betegner to modsatrettede systemer og dermed har et konfliktfokus (»Den

danske ordbog« - dualisme), er det ikke tilfældet her. I en retshistorisk sammenhæng har dualisme – eller retsdualisme – en mere neutral betydning og skal alene forstås som en betegnelse for eksistensen af to sideordnede retssystemer, og at retten i middelalderen dermed ikke havde et men to udgangspunkter – det statslige og det kirkelige system (Vogt 2023, 134-135).

Dualismen blev i løbet af middelalderen en vigtig del af forfatningsretten. Den daværende styreform, der er kendt under navnet *monarchia mixta*, byggede på en magtdeling mellem kongen og rigsrådet (Jørgensen 1947, 303-336; 489-497; Kjær og Vogt 2023, 102-106). Rigsrådet bestod af de vigtigste adelige i landet og de katolske biskopper. Når en konge døde, udpegede rigsrådet en ny, der til gengæld skulle underskrive en håndfæstning, der fastlagde forfatningsretten for kongens regeringstid. Her bliver dualismen synlig i håndfæstningernes beskyttelse af den katolske kirkes rettigheder. Frederik I's Håndfæstning 1523 indledes som tidligere håndfæstninger med at garantere den katolske kirkes rettigheder i art. 1 (trykt i Andersen 2015, 42-80). Art. 7 fremhævede dertil, at biskopper og præster måtte »bruge den hellige kirkes ret og jurisdiktion frit«² – dog med undtagelse af de sager, der skulle føres på de almindelige domstole. Grænserne mellem statens og kirkens jurisdiktion var dog ikke krystallklare hverken i Danmark eller i det øvrige katolske Europa (Dahlerup 1968, 344; Brundage 1995, 70). Frederik I's Håndfæstning var samtidig den sidste håndfæstning inden Reformationen. De nye teologiske strømninger kan aflæses i art. 2, hvor kongen måtte love at bekæmpe kætteri i riget herunder »Luthers disciple«. Dette løfte blev imidlertid ikke overholdt, og de protestantiske bevægelser fik fremgang under kongen (Lyby 1993, 423-449), hvis søn, Christian III (1503-1559) gennemførte en egentlig reformation.

I et dualistisk system har både staten og kirken en rolle for den materielle ret. Staten regulerede manddrab, mens incest som en del af ægteskabsretten lå under kirken. Manddrab var udførligt reguleret i de daværende landskabslove, der gjaldt henholdsvis Jylland, Sjælland og Skåne. Det var samtidig en regulering, der bar præg af den katolske kirkes lære om forbrydelse og straf. Her indgik kirke og stat en alliance. Med henvisning til for eksempel Rom 13,1-7 støttede kirken statens rolle i strafferetten og fremhævede kongens opgave som fredsstifter (Vogt 2005, 113-120; Iuul 1951A, 250). Jyske Lovs fortale fremhæver derfor, at når kongen »straffer og dræber Ugerningsmænd, da er han Guds Tjener og Landets Vogter« (Kroman 1945, 136). Når det gjaldt straffen for manddrab, brugtes en såkaldt mandebod, hvor drabsmanden med hjælp fra sine slægtninge betalte en bod til den dræbtes slægt for at undgå slægtsfejder (Iuul 1951A, 252-254; Vogt 2005, 171-176). Det var umiddelbart i strid med den katolske kirkes lære, der ud fra tanker om synd og skyld fremhævede, at kun den skyldige skulle straffes. Det er dog muligt, at mandeboden kunne accepteres, da den tjente til at stifte fred i samfundet. Samtidig ses en anden form for katolsk indflydelse på mandeboden. Når det skulle fastlægges, hvilke slægtninge, der skulle være med til at betale en eventuel

mandebod, anvendtes definitionen af slægtskab fra kanonisk ret, jf. f.eks. Jyske Lov II-25 (Vogt 2005, 192-195; Kjær og Vogt 2023, 81-82).

Kanonisk ret havde et vidtgående forbud mod incest, der gjaldt beslægtede og besvogrede i de første fire led. Led betegner afstanden til fælles stamfar, det vil sige første led er søskende, andet led fætre og kusiner, tredje led grandfætre og grandkusiner, mens det fjerde led er grand-grandfætre og grand-grandkusiner. Svogerskab opstod både ved ægteskab og almindeligt samleje. Dertil fandtes regler om såkaldt åndeligt slægtskab, som opstod ved religiøse handlinger som dåb og konfirmation (Brundage 1995, 75; Witte 2002, 213). Incestforbuddet gik langt videre end reglerne i mosaisk ret – de retlige regler i mosebøgerne. 3 Mos 18 og 20 tillader således ægteskab mellem fætre og kusiner og mellem fjernere slægtninge. Det vidtgående forbud blev støttet med teologiske betragtninger om, at det tjente til at skabe fred i datidens stærke slægtssamfund. Forbuddet skulle således tvinge folk til at gifte sig på tværs af slægter og dermed mindske risikoen for slægtsfejder (Vogt 2005, 22-25). Hvis man ønskede at gifte sig i for eksempel tredje eller fjerde led, var alt håb ikke ude. Den katolske kirke kunne dispensere fra forbuddet – ofte mod betaling. I 1266 fik den pavelige legat i Danmark således fuldmagt til at tillade ægteskab for fire danske adelige, der var beslægtet i fjerde led (Diplomatarium Danicum, 2. rk. II, nr. 4).

I et dualistisk system kunne stat og kirke understøtte hinanden. Manddrab havde også en kirkelig side, da drab var synd, der krævede bod. Her skulle synderen angre, bekende sin synd og udføre en række bodshandlinger såsom faste, pilgrimsrejser eller pengebøder til kirken. Mens boden skulle sikre synderens frelse, fik bodssystemet med tiden et mere retligt præg med hyppig brug af bøder (Ingesman 2007, 330; Ingesman 2010, 283-286; Dahlerup 1990, 392). Kirkens regler om incest havde i sidste ende også en statslig side. Hvis folk begik incest, var det en forbrydelse, der lå under kirkens domstole. De kirkelige straffe var som oftest bøder, og den ultimative straf var bandlysning, der medførte en udelukkelse fra menigheden. Hvis den bandlyste ikke forsonede sig med kirken, krævede kirken, at staten tog sit straffesystem i brug. Københavns Stadsret 1443 V-31 fastslog således, at personer, der var bandlyst i et år og en dag for ægteskabsbrud eller andre »åndelige sager«, skulle henrettes (trykt i Kroman 1955, 87). Tilsvarende regler findes i flere af de øvrige danske byer og var udtryk for et generelt princip (Juul 1951A, 258; Dahlerup 1963, 142-143; Kjær 2017, 87-88). Staten understøttede således det kirkelige system og udførte det beskidte arbejde med anvendelsen af dødsstraffen. Det byggede samtidig på ønsket om et samarbejde mellem kirke og stat.

3. Fyrstekirke og protestantisme (1536-1849)

»Først ville vi og skulle over alting elske og dyrke den almægtigste Gud og hans hellige ord og lære at styrke, formere, fremdrage, håndhæve, beskytte og beskærme til Guds ære og til den hellige kristelige tros forøgelse« (Christian III's Håndfæstning 1536 art. 1).

Den første bestemmelse i Christian III's Håndfæstning 1536 var en nyskabelse (trykt i Andersen 2015, 169-178). Kirkens institutionelle beskyttelse var erstattet med en personlig forpligtelse for kongen til at tro og ære Gud. De øvrige bestemmelser, der tidligere havde beskyttet kirken, var ligeledes væk. Kirken var ikke længere relevant i forfatningsretten (Matzen 1889, 156-157). Christian III's Håndfæstning udgør et vigtigt nybrud i forbindelse med Reformationens gennemførelse i Danmark. Som sejrherre i den borgerkrig, der havde hærget landet 1534-1536, gennemførte den overbeviste lutheraner Christian III en reformation (Lausten 2016, 100-127; Dreyer 2017, 92-100). I første omgang tog det form som et statskup med fængsling af de katolske biskopper, men efterfølgende blev et egentligt retligt grundlag tilvejebragt (Andersen og Kjær 2016). Det skabtes med Christian III's Håndfæstning, der blev suppleret med en lov, Reces 1536 (trykt i Andersen 2015, 178-193). Recessen gav de katolske biskopper skylden for borgerkrigen, de blev afsat, og deres gods skulle gå til kronen, jf. art. 2 og 5. Til gengæld skulle der indsættes nye (lutherske) biskopper under navnet superintendenter, jf. art 4. De skulle udelukkende »undervise og prædike det hellige evangelium og Guds ord«, men de fik ingen verdslig magt eller plads i rigsrådet. Mens håndfæstningen og recessen tog sig af det forfatningsmæssige brud med dualismen, blev de nærmere regler for kirken fastsat i Kirkeordinansen 1537/39 (trykt i Lausten 1989). Den udkom på latin i 1537, to år senere blev den oversat til dansk, der som den endelige udgave blev trykt i 1542.

Kirkeordinansen 1537/39 var en lov udstedt af den almindelige lovgiver – kongen og rigsrådet. Kirken var dermed underlagt staten. De nye superintendenter skulle derfor som det første sværge troskab mod kongen: »at jeg det yderste mig muligt er vil forfremme det eders kongelige Majestæt og riget kan være til ære, gavn, fred, rolighed og lydighed« (Kirkeordinansen 1537/39, 238). Kirkens jurisdiktion blev overført til staten, hvad der udtrykkeligt blev fremhævet for både strafferetten og ægteskabsretten (Kirkeordinansen 1537/39, 187; 194-195; 220). Kun den særlige form for uagtsomt manddrab, hvor en mor »lå sit barn ihjel« forblev hos kirken. Her skulle kvinden skrive for præsten og give en sum penge til de fattige (Kirkeordinansen 1537/39, 201-202; Dahlerup 1990, 404). Det var dog stadig en forbrydelse, som staten regulerede, og i 1600-tallet blev straffen skærpet med dødsstraf for gentagelsestilfælde, jf. Forordning 1 april 1606 (trykt i Secher 1891-94, 201-202). Overførslen af kirkens jurisdiktion til staten lå i forlængelse af Martin Luthers (1483-1546) teologi. Han havde fremhævet, at retlige spørgsmål som lovgivning, domstole og straf hørte under det verdslige regimente – staten – og kritiserede derfor principielt hele den kanoniske ret (Luther 2006, 97; 159; Witte 2002, 5-7). Mens det efter Kirkeordinansen var de almindelige domstole, der skulle dømme i ægteskabssager, blev det ændret i 1542 med Riberartiklerne art. 3, der var en tillægslov til Kirkeordinansen (trykt i Andersen 2015, 240-242). Herefter skulle ægteskabssagerne håndteres af de gejstlige ved landets domkapitler og en verdslig embedsmand (se herom Ingesman 2022). Denne domstol fungerede frem til

1797. Det kirkelige bodssystem blev også forandret, da bodshandlingerne blev afskaffet (Kirkeordinansen 1537/39, 154; 160). Det havde været et centralt teologisk stridsemne for reformatorerne og var knyttet til spørgsmålet om henholdsvis troens og gerningers betydning for frelsen (Den Augsburgske Bekendelse art. 12; Grane 2014, 119-127).

Mens det nu var staten, der regulerede kirken, byggede kirkereguleringen på et tæt samarbejde med lutherske teologer. Den tyske reformator Johannes Bugenhagen (1485-1558) var således kommet til Danmark for at hjælpe med Reformationens indførsel (Lausten 2011, 91-254). Det blev fremhævet i Kirkeordinansen, der ligeledes henviser til, at Luther havde godkendt den danske reformation (Kirkeordinansen 1537/39, 150-151). Brugen af teologisk rådgivning ses også ved ændringsproceduren for Kirkeordinansen, der fastslog, at teologerne skulle spørges til råd (Ibid. 243). Dertil blev Reformationen legitimeret religiøst i ordinansens indledning, hvor kongen med henvisning til sin egen indsigt i evangeliet fordømte den katolske kirkes lære som »antikristelig lærdom« og fremhævede, at ordinansen byggede på det sande evangelium (Ibid. 152-154). Kirkeordinansen byggede dertil på reformatoriske tanker, og fremhæver således Den Augsburgske Bekendelse og Luthers lille katekismus som bøger, alle præster skulle have (Ibid. 230-231). Samtidig støttede reformatorerne, at fyrster som Christian III gennemførte lutherske reformationer og tog kontrol over kirken (Witte 2002, 130-134). De nye lutherske kirker i for eksempel Danmark og i de tyske fyrstedømmer betegnes derfor ofte som fyrstekirker.

Det nye forhold mellem stat og kirke viste sig særdeles holdbart. Da *monarchia mixta* blev erstattet med enevælde i 1660, blev der ikke ændret grundlæggende på forholdet. Den enevældige konge havde ifølge enevældens forfatning – Kongeloven 1665 – således den højeste magt over kirken, ligesom kongen ingen dommer havde over sig »enten i gejstlige eller verdslige sager uden Gud alene«, jf. art. 2 og 6 (trykt i Jørgensen 1886). Kongen var dog forpligtet på at ære Gud og overholde Den Augsburgske Bekendelse, jf. art 1. Det blev i 1683 fulgt op med Danske Lov (trykt i Iuul 1949), der erstattede de gamle landskabslove og den efterfølgende lovgivning med en samlet lovbog for hele riget. 2. bog regulerede kirkens forhold og videreførte store dele af Kirkeordinansen 1537/39. Kirkens lutherske karakter blev udtrykkeligt fastslået i Danske Lov (DL) 2-1, der fastsatte bekendelsesgrundlaget til Bibelen, de tre oldkirkelige bekendelser, Den Augsburgske Bekendelse og Luthers lille katekismus. Disse skrifter er fortsat bekendelsesgrundlaget for folkekirken. Danske Lovs fortale byggede ligesom Jyske Lov og Kirkeordinansen på en religiøs legitimation. Fortalen fremhævede således »guds frygt og retfærdighed« som fundamentet for alle riger og takkede Gud for at lade »evangeliets klare lys« skinne i Danmark – det vil sige at landet fulgte den rette lutherske kristendom.

Reguleringen af manddrab og incest vidner om fortsat religiøs indflydelse efter Reformationen. Reces 1537 § 7 indførte en almindelig dødsstraf for manddrab for borgere og bønder (trykt i Andersen 2015, 194-210). Det blev legitimeret med både praktiske og religiøse argumenter. Ifølge recessen var drab udbredt i riget, da mandeboden ikke

afskrækkede potentielle drabsmænd. Dertil blev det kritiseret, at uskyldige slægtninge skulle være med til at betale mandebod. I stedet skulle der »bødes liv for liv«, mens drabsmandens formue skulle deles mellem kongen og den dræbtes slægtninge. I visse tilfælde skulle der dog fortsat betales en mandebod, for eksempel hvis drabsmanden flygtede. Formuleringen liv for liv udtrykker et talionsprincip, som kendes fra mosaisk ret, jf. 2 Mos 21,23. Samtidig var recessen begrundet i et ønske om at undgå «Guds fortørnelse». Det var udtryk for en overbevisning om, at Gud belønnede eller straffede lande kollektivt afhængigt af befolkningens gerninger. Hvis der var udbredt synd i landet, ville Gud blive fortørnet og straffe det med ulykker som krig, hungersnød eller sygdomme. Henvisninger til Guds fortørnelse som i Reces 1537 blev en vigtig del af strafferetten fra Reformationen og frem til enevælden (Juul 1951A, 262 og Jørgensen 2007, 294-295). Dødsstraffen i Reces 1537 var således både praktisk og religiøst legitimeret, men der er dog uenighed i forskningen om den konkrete vægt af de to hensyn (Nettestrøm 2017; Kjær og Vogt 2017). I den efterfølgende udvikling blev det religiøse element mere fremtrædende, og dødsstraffen blev udstrakt til adelige og gjort til en regel uden undtagelser. Det skete ud fra en overbevisning om, at dødsstraf for manddrab var en del af Guds lov, og det fandt støtte i udtalelser fra teologer (Kjær og Vogt 2017, 399; 410-411; Jørgensen 2007, 294-295).

Dødsstraffen for manddrab blev optaget i DL 6-6-1. I 1700-tallets første halvdel skete der imidlertid et vigtigt rådgivningsmæssigt skifte, da det blev jurister og ikke teologer, der blev spurgt til råds i strafferetten. Det blev støttet af datidens teologer, der blandt andet fremhævede, at det ikke var deres opgave at udtale sig om strafferet (Krogh 2000, 116-118; 197-201; Kjær og Vogt 2023, 158). I deres rådgivning stillede juristerne sig tvivlende over for eksistensen af en guddommelig lov om dødsstraf for manddrab (Ancher 1779, 146-148), og i særlige tilfælde blev dødsstraffen ophævet, jf. Forordning 18/12 1767 (trykt i Schou 1795, 72-73). Brugen af dødsstraf blev herefter et spørgsmål om dens mulige nytte til at begrænse forbrydelser. Her kunne der fortsat herske uenighed, men det var ikke længere en diskussion, der var knyttet til religiøse argumenter om Guds lov (Tamm 2006, 307-312; 320-324).

Som en del af ægteskabsretten blev reguleringen af incest flyttet fra kirken til staten. Reformatorerne havde krævet flere reformer, herunder ophævelse af cølibatet og ret til skilsmisse for eksempel ved en ægtefælles utroskab (Witte 2002, kap. 6). Luther havde dertil kritiseret incestforbuddet for at være en pengemaskine, der savnede bibelsk grundlag. Umiddelbart foretrak Luther at bruge reglerne i mosaisk ret, men viste sig dog villig til at fortsætte et videregående forbud (Luther 1522, 280-281; Luther 1530, 244 se hertil Witte 2002, 241-244). Kirkeordinansen 1537/39 valgte en forsigtig tilgang og indskrænkede forbuddet til de tre første led med henvisning til »høviskhed og blysomhed«, når det gjaldt slægtninge (Kirkeordinansen 1537/39, 187). Hverken Kirkeordinansen eller senere lovgivning nævnte reglerne om åndeligt slægtskab, der må betragtes som afskaffede. I 1582 blev der fastsat mere udførlige regler i form af

Ægteskabsordinansen (trykt i Secher 1899-1900, 270-296). Den byggede på den nye lutherske ægteskabsret, dens fortale henviste til hjælp fra de danske teologer, og dens bestemmelser vidner om inspiration fra den danske teolog Niels Hemmingsens (1513-1600) skrifter om ægteskab (Sommer og Kjær 2021; Ingesman 2021). Incestforbuddet omfattede de tre første led, og svogerskab skabtes fortsat ved både ægteskab og samleje, jf. kap 2.1-4. Mens reglerne var præget af arven fra kanonisk ret, blev betydningen af »guds lov« særskilt fremhævet. Det var således muligt for fyrstelige personer at gifte sig i 2. eller 3. led, fordi det ikke var i strid med Guds lov, jf. II.2. Mens Guds lov ikke blev nærmere defineret, er det sandsynligvis en henvisning til reglerne i 3 Mos 18 og 20. Undtagelsen for »fyrstelige personer« var næppe overraskende, da den daværende konge, Frederik II (1534-1588), i 1572 havde giftet sig med sin kusine Sophie af Mecklenburg (1557-1631).

Incestforbuddet i Guds lov blev defineret med Forordning 16. juni 1637 § 2 (trykt i Secher 1897, 695-701), der fremhævede, at »Guds ord er den fornemmeste regel, hvorefter sådant bør at rettes«. Herefter gjaldt forbuddet ubegrænset for beslægtede i op- og nedstigende linje, samt i første led i sidelinjen (forældres søskende, bedsteforældres søskende osv.). Ligeledes gjaldt det søskende og søskendes efterkommere, jf. § 2a.1-2. Et tilsvarende forbud gjaldt for besvogrede, jf. § 2b. Forordningen var udarbejdet med inddragelse af teologerne og byggede på en systematisk fortolkning af incestforbuddet i 3 Mos 18 og 20, der svarede til det Hemmingsen havde fremført i sine ægteskabsskrifter (Kjær 2017, 277; 444-450). Der blev samtidig åbnet op for ægteskaber, der ikke var i strid med Guds lov. Ægteskaber i 2. og 3. led kunne således tillades, hvis ægteparret ikke havde kendt til forholdet. Disse regler blev senere optaget i Danske Lov 3-16-9. Der kan ofte være forskel på lovgivning og praksis, og det var tilfældet med incestforbuddet. I perioden 1536-1660 blev der hyppigt givet dispensationer til ægteskab i de forbudte led mod betaling, hvis de ikke var imod Guds lov. Luthers kritik af incestforbuddet i kanonisk ret kunne derfor tilsvarende rettes mod de lutherske konger af Danmark (Kjær 2017, 370).

Først i slutningen af 1700-tallet blev incestforbuddet igen ændret. Forordningerne 27/12 1770 og 3/4 1771 (trykt i Schou 1795, 216; 232) tillod generelt de ægteskaber, der hidtil var givet dispensationer til. Den sidstnævnte forordning fremhævede således, »at alle de ægteskaber iblandt blods- og svogerskab-beslægtede, hvilke ikke i Guds Lov udtrykkeligt er forbudte, må herefter uden dispensation være tilladte«. Forordningerne, der blev udstedt under Struensees kaotiske reformperiode 1770-1772, blev ophævet med Forordning 14/12 1775 (trykt i Schou 1795, 138-140). Ægteskab i de led, der ikke var imod Guds lov, krævede således igen dispensation – og dermed betaling. For en god ordens skyld opregnede forordningen de forbudte forhold i art. 1, samt de forhold, der kunne dispenseres fra i art. 2. Mens Guds lov ikke blev udtrykkeligt nævnt, byggede forbuddet fortsat på mosaisk ret (Deuntzer 1899, 51). Forordningen udskød lempelser i yderligere 25 år indtil Forordning 23/5 1800 (trykt i Schou 1830, 43-47). Forordningen

var led i en større administrativ forenkling med ophævelse af krav om dispensationer og tillod alle ægteskaber efter Forordning 14/12 1775 art. 2. Dertil blev det absolutte forbud mod incest gentaget. Som noget nyt blev det fremhævet, at kongen kunne tillade ægteskaber med broders, farbrors eller morbrors enke. Dette var i strid med forbuddene i 3 Mos 18,14.16. Forordningen er således den første generelle lov, der gav mulighed for ægteskab i strid med incestforbuddet i mosaisk ret (Deuntzer 1899, 52).

4. Folkestyre og folkekirke (1849 til i dag)

»Kompetencen til at regulere folkekirkens forhold tilkommer lovgivningsmagten og regeringen, der har et betydeligt skøn med hensyn til, hvilke grænser det evangelisk-lutherske bekendelsesgrundlag sætter for en sådan regulering« (Højesterets dom afsagt torsdag d. 23. marts 2017 i sag 159/2016, s. 4).

Grundlovens indførsel i 1849 markerer ligesom Reformationen 1536 og Enevælden 1660 en af de store omvæltninger i dansk historie. Når det gælder forholdet mellem stat og kirke, var Grundloven i højere grad udtryk for justeringer end revolutioner. § 3 (i dag § 4) fastslog, at »[d]en evangelisk-lutherske Kirke er dens danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten«. Mens Grundloven garanterede religionsfrihed i § 81 (i dag § 67), skulle kongen fortsat være protestant og tilhøre »den evangelisk-lutherske Kirke«, jf. § 6 (i dag § 6). Det antages dog, at det ikke nødvendigvis indebærer medlemskab af folkekirken, så længe kongen er medlem af en kirke, der kan betegnes som evangelisk-luthersk (Christensen, Jensen og Jensen 2020, 59). § 80 (i dag § 66) stillede i udsigt, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov, men en egentlig forfatning for folkekirken er aldrig blevet realiseret. I forlængelse af indførsel af homofile vielser formulerede Højesteret i 2017 de nærmere grænser for regulering af folkekirken. Grundlovens § 4 sætter således visse grænser, men lovgivningsmagten og regeringen har stadig et betydeligt skøn. Samtidig blev det understreget, at der ikke er nogen »pligt til forud for regulering af folkekirkens forhold at høre nogen kirkelig instans« (Højesterets dom afsagt torsdag d. 23. marts 2017 i sag 159/2016, 4). I det pågældende tilfælde var der indhentet et notat fra Københavns biskop, der ikke mente at ordningen var i strid med folkekirkens bekendelsesgrundlag.

Som et eksempel på nyere kirkeregulering kan afskaffelsen af Store Bededag fremhæves (BEK nr. 270 af 07/03/2023; Christoffersen 2023, 300-319). I dette tilfælde var Københavns biskop mere kritisk og fremhævede, »at processen omkring indgrebet [...] ikke er i overensstemmelse med hverken evangelisk-luthersk lære, eller med den danske tradition siden grundlovens indførelse i Danmark mht. lovgivning på det kirkelige område.« (Kirkeudvalget 2022-23, 2. samling, endeligt svar på spørgsmål 1, bilag 9, 2). Denne kritik forhindrede imidlertid ikke afskaffelsen af Store Bededag. Mens det var indenfor de forfatningsmæssige rammer for regulering af folkekirken (se tilsvarende

Christoffersen 2023, 308), var det samtidig en afskaffelse begrundet i økonomi og forsvarsudgifter og ikke i religiøse hensyn eller med folkekirkens interesser (lovforslag 13 af 24/01/2023, 3). Der kan imidlertid næppe ud fra Højesterets dom stilles krav om sådanne hensyn (smh. Christoffersen 2023, 314-316).

Grundlovens model for forholdet mellem stat og kirke er i høj grad en videreførelse af Reformationens fyrstekirke. Efter den gældende forfatningsret ligger folkekirken under staten, og den er reguleret af regering og lovgivningsmagt. Samtidig har staten fortsat jurisdiktion over de områder, som den overtog fra kirken med Reformationen. Det er fortsat statens opgave at sørge for lovgivning, domstole og eksekvering af straffe.

1849 bød på tilsvarende udgangspunkter for manddrab og incest. Begge områder lå under staten, og den tidligere brug af Guds lov var opgivet. Straffeloven 1866, der endegyldigt erstattede straffereglerne i Danske Lov, bevarede dog dødsstraffen. Efter § 186 var straffen for manddrab herefter fængsel fra 8 år til livstid »eller under skærpende omstændigheder på livet«. Dødsstraffen var således ikke længere obligatorisk for manddrab men forbeholdt særligt grove drab. Den blev dog sjældent brugt i praksis, og den sidste eksekvering af dødsstraffen skete i 1892 (Iuul 1951B, 51). Dødsstraffen blev afskaffet med Straffeloven 1930 (lov nr. 126 af 15/04/1930), hvor straffen for manddrab i § 237 blev fastsat til fængsel fra fem år indtil livstid. Det er fortsat gældende ret (LBK nr. 434 af 25/04/2024). Straffeloven byggede på tre udførlige betænkninger. Mens der var uenighed om dødsstraffens afskaffelse, var betænkningerne rensede for religiøse overvejelser endsige drøftelser af Guds lov (Betænkning 1912, motiver, 20-22; Betænkning 1917, motiver, 51-54; Betænkning 1923, motiver, 84). I den anden betænkning, der var udarbejdet af professor i strafferet Carl Torp (1885-1929), blev religiøse overvejelser afmærket i en fodnote: »Fra de i ældre Tid gængse Forsøg paa at begrunde Dødsstraffens Nødvendighed ud fra Religionens bud [...] kan i Nutiden formentlig ganske bortses.« (Betænkning 1917, motiver, 52). Mens dødsstraffen fik en kontroversiel renæssance under retsopgøret efter Anden Verdenskrig, blev den almindelige straffelov ikke ændret, og de sidste muligheder for dødsstraf i dansk lovgivning blev endegyldigt fjernet i 1993 (Kjær og Vogt 2023, 228).

I 1922 fik incestforbuddet et nyt grundlag i form af Ægteskabsloven (lov nr. 276 af 30/06/1922). Forbuddet blev i § 12 indskrænket til »Slægtninge i ret op- og nedstigende Linie eller mellem Søskende«. Forbuddet gjaldt også for besvogrede i op- og nedstigende linje, men her kunne der ske dispensation ved særlige grunde, når ægtefællen var død, og der ikke var fællesbørn, jf. § 13. Svogerskab kunne fortsat stiftes ved samleje, men i sådanne tilfælde krævede dispensation ikke særlige grunde, jf. § 13, stk. 2. Ægteskabsloven var en del af det vigtige nordiske lovsamarbejde i perioden, der resulterede i flere tilsvarende love på privatrettens område (Tamm 1972, 164-166). I forlængelse heraf havde en dansk kommission udformet et udkast til en ægteskabslov i 1913. I drøftelsen af incestforbuddet nævnte kommissionen »den kanoniske Rets videre Udfoldelse af Bestemmelserne herom i det gamle Testamente«. De »mange religiøse og

moralske Forestillinger« om incest blev dog nævnt med en vis afstandtagen og i stedet rubriceret under et mere generelt »Hensyn til Familielivets Tryghed«. Dertil blev risikoen for indavl fremhævet (Udkast 1913, Bemærkninger, 78).

Incestforbuddet blev gentaget i Ægteskabsloven 1969 (lov nr. 256 af 04/06/1969), der videreførte forbuddet for slægtninge i ret op- og nedstigende linje og søskende i § 6. § 7 krævede tilladelse for ægteskab med besvogrede i ret- op- eller nedstigende linje. Hvis der var fællesbørn i det første ægteskab, kunne tilladelsen kun gives, hvis hensynet til børnene ikke talte imod. De mildere regler for svogerskab blev suppleret med en afskaffelse af reglen om svogerskabsforhold opstået ved samleje. Forarbejderne til loven indeholder ikke de store principielle diskussioner om incest. Reglen om svogerskab ved samleje blev dog ledsaget af en kortfattet bemærkning om, at forbuddet »synes ikke rimeligt begrundet« (Betænkning 1964 nr. 369, 38). Ægteskabsloven 1969 er – med senere ændringslove – fortsat gældende ret, og incestreglerne er uændrede (LBK nr. 1080 af 14/08/2023).

5. Afslutning – modeller for ret og religion i dansk retshistorie

Denne artikel har undersøgt forholdet mellem ret og religion i dansk retshistorie for tre perioder fra 1200-tallet til i dag. For alle perioder er der set på det forfatningsmæssige forhold mellem stat og kirke med fokus på kirkeregulering og jurisdiktion. For den materielle ret er udviklingen for henholdsvis manddrab og incest undersøgt med vægt på brugen af henholdsvis teologisk rådgivning og religiøs legitimation. Udviklingen kan overordnet systematiseres i følgende skema:

Emner	Dualismen	Fyrstekirken	Folkekirken
Stat og kirke	Sideordnede	Staten over kirken	Staten over kirken
Jurisdiktion	Delt jurisdiktion	Statslig jurisdiktion	Statslig jurisdiktion
Kirkeregulering	Kirken	Staten	Staten
Teologisk rådgivning	Udbredt	Udbredt	Begrænset
Religiøs legitimation	Klar	Klar	Meget begrænset

Skemaet illustrerer ændringerne for forholdet mellem stat og kirke, jurisdiktion og kirkeregulering fra dualismen til fyrstekirken. Omvendt bliver ændringerne for brug af teologisk rådgivning og religiøs legitimation først for alvor synlige i den tredje periode. Den teologiske rådgivning ses både for kirkeregulering, manddrab og incest efter Reformationen. Ligeledes er reguleringen præget af religiøs legitimation for eksempel i form af Guds lov. Reformationen førte dermed ikke til en adskillelse af ret og religion. Den teologiske rådgivning for strafferet og ægteskabsret bliver i løbet af 1700-tallet overført til juristerne. Ligeledes forsvinder religiøs legitimation i form af henvisninger til Guds lov. Resultatet blev 1900-tallets lovgivning for manddrab og incest, der var udformet af kommissioner med jurister, der lagde afstand til religiøse argumenter. Der kan stadig

spores en arv fra den religiøse påvirkning af områderne, men den betragtes næppe i dag som særligt religiøs eller forbeholdt kristendommen. Strafferetten har fortsat hensynet til fredsskabelse og begrænsning af kriminalitet som et vigtigt formål, og incestforbudet gælder fortsat ubegrænset i direkte op- og nedstigende linje, som var den systematik, der blev indført med Forordning 1637 med henvisning til Guds ord. Den teologiske rådgivning bruges fortsat for folkekirken, men det er ikke et krav, ligesom den ikke nødvendigvis følges.

Forholdet mellem ret og religion har undergået store forandringer i dansk retshistorie. Når det gælder forholdet mellem stat og kirke, medførte Reformationens fyrstekirke et klart brud med dualismen. Samtidig er der grundlæggende tale om den samme model for fyrstekirken og folkekirken (Andersen og Kjær 2016, 256). Kradser man i folkekirkens overflade kommer fyrstekirken til syne. En tilsvarende fremhævelse af kontinuitet findes i Kirkeministeriets notat i forbindelsen med afskaffelsen af Store Bededag: »Historisk er fastlæggelsen af helligdage i Danmark efter reformationen sket ved statsmagten (kongen), både før og under enevælden. Det skete første gang i Kirkeordinansen, der var en lov udstedt af Christian 3. på latin i 1537 og på dansk i 1539« (Kirkeudvalget 2022-23, 2. samling, endeligt svar på spørgsmål 1, bilag 1,7). Beskrivelsen udelader dog brugen af teologiske rådgivning og religiøs legitimation for eksempel i form af Bugenhagens betydning og proceduren for ændringer af Kirkeordinansen. Afskaffelsen af Store Bededag viser på den ene side klar kontinuitet på det forfatningsmæssige plan. Kirken er underlagt staten, og det er staten, der regulerer helligdage. På den anden side er den religiøse indflydelse i form af rådgivning og legitimation begrænset. Mens det næppe er et savn for manddrab og incest, kan det måske i højere grad give anledning til diskussion, når det gælder regulering af folkekirken. Danmark er ifølge regeringsgrundlaget et kristent land, folkekirken indtager med Grundloven en særstatus, og kongen omtales som fast tradition som konge »af Guds nåde« (f.eks. lov nr. 688 af 12/06/2024). Til gengæld har kirken siden Reformationen været underlagt staten og dens ønsker.

Noter

1. Forfatteren har tidligere publiceret om Reformationens betydning for dansk ret f.eks. Kjær 2023 og Kjær og Vogt 2023. Der kan derfor være visse mindre overlap til disse publikationer.
2. Alle ældre citater er let moderniserede af undertegnede.

Litteraturliste

- Ancher, Peder Kofod. 1779. *Svar paa nogle Spørgsmaale til det juridiske Fakultet*. København: Gyldendals Forlag.
- Andersen, Niels Knud. 1941. »Kanonisk Rets Indflydelse paa Jyske Lov«. I *Med Lov skal Land Bygges*, redigeret af Erik Reitzel-Nielsen, 84-120. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Andersen, Svend og Morten Kjær. 2016. »The Legal Framework of Lutheran Churches – A Historical European Perspective«. I *On Secular Governance. Lutheran Perspectives on Contemporary Legal Issues*, redigeret af Ronald W. Duty og Marie A Failing, 247-265. Grand Rapids: Eerdmann.
- Betænkning 1912. *Betænkning afgiven af Kommissionen nedsat til at foretaget et Genensyn af den almindelige Borgerlige Straffelovgivning*. København: J.H. Schultz.
- Betænkning 1917. *Betænkning angaaende de af den under 11. August nedsatte Straffelovskommission udarbejdede Forslag indeholdende Udkast til Love vedrørende den borgerlige Straffelovgivning med Motiver*. København: J.H. Schultz.
- Betænkning 1923. *Betænkning afgiven af Straffelovskommissionen af 9. November 1917*. København: J.H. Schultz.
- Brundage, James A. 1995. *Medieval Canon Law*. New York: Longman.
- Christensen, Jens Peter, Jørgen Albæk Jensen og Michael Hansen Jensen. 2020. *Dansk Statsret*. 3. udg. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Christoffersen, Lisbet. 2023. »Retlige grænser for regulering af kernen i folkekirkens indre anliggender.«. I *Præstens tjenstlige forpligtelser. Kirkerettens retskilder – fra Reformationen til nu*, redigeret af Lisbet Christoffersen, Martin Martensen-Larsen og Lars Chr. Kjærgaard, 281-323. Frederiksberg: Eksistensen.
- Dahlerup, Troels. 1963. *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Dahlerup, Troels. 1968. *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Dahlerup, Troels. 1990. »Den kirkelige disciplin i Danmark 1535-1610«. I *Reformationens konsolidering i de nordiska länderne 1540-1610*, redigeret af Ingmar Brohed, 390-408. Oslo: Universitetsforlaget.
- Den danske ordbog, »dualisme«, ordnet.dk/ddo/ordbog?query=dualisme&tab=for (tilgået 4/10/2024).
- Deuntzer, J.H. 1899. *Den danske Familieret*. 4. udg. København: Georg Chr. Ursins Efterfølgers Forlag.
- Diplomatarium Danicum 2. rk. II nr. 4: [tilgængeligt på tekstnet.dk/books/dipdan/1266/dd_12660315002/](http://tekstnet.dk/books/dipdan/1266/dd_12660315002/) (tilgået 30/07/2024).
- Dreyer, Rasmus H.C. 2017. »Den lange danske reformation«. I *Reformationen – 1500-tallets Kulturrevolution*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, Bind 2, 43-115. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

- Grane, Leif. 2014. *Confessio Augustana*. København: Anis
- Ingesman, Per. 2007. »Kirkelig disciplin og social kontrol i senmiddelalderens danske bondesamfund. En casestudy af det ærkebiskoppelige gods under Lundegård 1519-1522 og Hammershus 1525-40«, I *Konge, kirke og Samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, redigeret af Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen, 329-380. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Ingesman, Per. 2010. »I sæk og aske – bodens historie og betydning i middelalderen«. I *Middelalderens Verden. Verdensbilledet, tænkningen, rummet og religionen*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, 283-303. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Ingesman, Per. 2021. »Vom Ehebruch und Weglauffen«. »Skilsmissegrunde hos Bugenhagen, Hemmingsen, og Frederik II«, *Dansk Teologisk Tidsskrift*, bind 84 nr. 1: 3-24.
- Ingesman, Per. 2022. »Tammerretter eller konsistorier? Riberartiklernes ægteskabsdomstole, deres sammensætning og virke indtil omkring 1600«. *Historisk Tidsskrift*, vol. 2333, nr. 1: 1-34.
- Iuul, Stig. 1949. *Kong Christian den femtes Danske lov af 15. April 1683*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Iuul, Stig. 1951A. »Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede«. I *Kampen mod forbrydelsen I*, redigeret af Leif Beckman og Herluf Petersen, 237-294. København: Emil Wienes Forlag.
- Iuul, Stig. 1951B. »Den danske strafferets udvikling i tiden efter ca. 1800«. I *Kampen mod forbrydelsen II*, redigeret af Leif Beckman & Herluf Petersen, 11-52. København: Emil Wienes Forlag.
- Jørgensen, A.D. 1886. *Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker*. København: C. A. Reitzel.
- Jørgensen, Poul Johannes. 1947. *Dansk Retshistorie. Retskilderne og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. 2. udg. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Jørgensen, Poul Johannes. 2007. *Dansk Strafferet fra Reformationen til Danske Lov*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Kjær, Morten. 2017. *Guds og øvrigheds straf – centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*. København: Ex Tuto.
- Kjær, Morten og Helle Vogt. 2017. »Straf og forvisning i det efterreformatiske Danmark-Norge«. I *Reformationen 1500-tallets kulturrevolution*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, bind 2, 393-412. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kjær, Morten, og Helle Vogt. 2023. *En dansk retshistorie. Fra middelalder til grundlov*. 2. udg. København: Nord Academic.
- Kjær, Morten. 2023. »Historisk rids over ret og reformation«. I *Præstens tjenstlige forpligtelser. Kirkerettens retskilder – fra Reformationen til nu*, redigeret af Lisbet Christoffersen, Martin Martensen-Larsen og Lars Chr. Kjærgaard, 207-220. Frederiksberg: Eksistensen.

- Krogh, Tyge. 2000. *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. København: Samleren.
- Kroman, Erik. 1945. *Danmarks gamle Love i Oversættelse*. 3. hæfte. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Kroman, Erik. 1955. *Danmarks Gamle Købstandlovgivning*. Bind 3. København: Rosenkilde og Bagger.
- Lausten, Martin Schwarz. 1989. *Kirkeordinansen 1537/39*. Odense: Akademisk Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz. 2011. *Johannes Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*. København: Anis.
- Lausten, Martin Schwarz. 2016. *Reformationen i Danmark*. 4. udg. København: Eksistensen.
- Luther Martin. 1522. *Vom ehelichen Leben*. WA 10.II, 275-304.
- Luther Martin, 1530. *Von Ehesachen*. WA 30.III, 205-248.
- Luther, Martin. 2006. *Om verdslig øvrighed*. Oversat af Svend Andersen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lyby, Thorkild C. 1993. *Vi evangeliske. Studier over samspillet mellem udenrigspolitik og kirkepolitik på Frederik I's tid*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Matzen, Henning. 1889. *Danske Kongers Haandfæstninger – Indledende Undersøgelser*. København: Københavns Universitet.
- Nettestrøm, Jeppe Büchert. 2017. »Reformationens betydning for kriminaliseringen af manddrab«. I *Reformationen 1500-tallets kulturrevolution*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, bind 2, 413-449. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Regeringen. 2022. »Ansvar for Danmark. Det politiske grundlag for Danmarks Regering«.
- Schou, J.H. 1795. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fraa Aar 1670 ar ere udkomme*. Bind V. København: Fried. Wilh. Thiele.
- Schou, J.H. 1795. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fraa Aar 1670 ar ere udkomme*. Bind VI. København: Joh Rudolph Thiele.
- Schou, J.H. 1830. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fraa Aar 1670 ar ere udkomme*. Bind XIII. København: J. Deichmanns Forlag.
- Secher, V. A. (udg.). 1889-90. *Corpus constitutionum daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommen 1558-1660*. Bind 2. København: G. E. C. Gad.
- Secher, V. A. (udg.). 1891-94. *Corpus constitutionum daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommen 1558-1660*. Bind 3. København: G. E. C. Gad.

- Secher, V. A. (udg.). 1897. *Corpus constitutionum danicæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommen 1558-1660*. Bind 4. København: G. E. C. Gad.
- Sommer, Mattias Skat og Morten Kjær. 2021. »The Christian jurisprudence of Niels Hemmingsen (1513-1600)«. I *Law and the Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Nordic Jurists*, redigeret af Kjell Åke Modéer og Helle Vogt, 128-150. London: Routledge.
- Tamm, Ditlev. 2002. *Retshistorie. Danmark – Europa – globale perspektiver*. 2. udg. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Tamm, Ditlev, Claus Bjørn og Morten Westrup (red.). 2006. *Til det almindelige bedste... Generalprokurør Christian Colbiørnsens lovbetænkninger 1789-1802*. København: Jurist og Økonomforbundets Forlag
- Tamm, Henrik. 1972. *De nordiske Juristmøder 1872-1972. Nordisk Retssamvirke gennem 100 År*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Udkast 1913. *Udkast til Lov om Ægteskabs Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger*. København: J.H. Schultz.
- Vogt, Helle. 2005. *Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderret – kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Vogt, Helle, 2023. »Opløsningen af ægteskab – Retsdualismen imellem sakramente og ejendomstransaktioner«. I *Landslova av. 1274. Rett, politikk og samfunn i norsk mellomalder*, redigeret af Else Mundal, Erik Opsahl, Jørn Øyrehagen Sunde og Miriam Tveit, 133-147. Oslo: Dreyers Forlag.

Forfatter

Morten Kjær

Juridisk Institut, Det Samfundsvidenskabelige Fakultet

Syddansk Universitet

Campusvej 55

5230 Odense M

mokj@sam.sdu.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.